

(НЕ)МОЖЛИВОСТІ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ В ДОБУ СУЧАСНОСТІ

Імануїл Кант (1724-1804) – німецький філософ, засновник критичної філософії колись поставив перед собою питання, що насправді є Просвітництво, тобто які цілі переслідує сучасна йому світоглядна парадигма? Розмірковуючи над засадами просвітницьких ідеалів, Кант прийшов до думки, що основним моментом в цьому є здатність та бажання користуватися власним розумом. З першого погляду, такий висновок може здаватися дуже дивним, оскільки HomoSapiens (говоримо про нього, забігаючи трохи наперед розвитку наукових теорій щодо генези людства) і є тим біологічним видом, який розвивається по мірі розвитку власного розуму та усіх супутніх моментів. Це є вид Розуму і не користуватись розумом HomoSapiens не може, хіба що у випадках важких хвороб або травм. HomoSapiens завжди користується розумом.

Але Кант має на увазі дещо інше. «Просвітництво – це вихід людини зі стану неповноліття, в якому вона перебуває з власної вини. Неповноліття означає неспроможність користатися власним розумом без керівництва когось іншого. Такий стан виникає тоді, коли бракує не розуму, а лише рішучості і відваги користуватися ним без стороннього керівництва. Отже, гасло просвітництва: май відвагу користуватися власним розумом! [3]» Іншими словами, Кант говорить про практичне застосування розуму до тих життєвих ситуацій, в які потрапляє людина, до аналізу культурного середовища, в якому людина знаходиться. Причому, міркуючи над зазначеними питаннями, потрібно звертатись лише до власних знань, досвіду та власних розумових здібностей, не звертаючись до послуг спеціалістів. «Маючи книгу, яка накопичує для мене розум, душепастиря, який плекає для мене сумління, лікаря, який вирішує за мене мою дієту й тому подібне, я можу сам ні про що не дбати. Я можу взагалі ні про що не думати <...> – інші візьмуть цю дразливу роботу на себе. [3]»

З Кантом дуже хочеться погодитись, тому що, дійсно, кожна людина є окремою «одиницею» буття, яка несе відповідальність за свої дії, міркування та своє життя в цілому. Таке бачення людської природи, в свою чергу, пропонує нам Гуманізм, який з XV століття по теперішній час «править світом». Виходячи з цього і міркувати кожна людина має самостійно, пропускати кожен подію, або кожне знання через себе, через свої раціональні системи, та робити власний висновок. Саме до цього прагне Просвітництво, надаючи людині змогу опанувати все наявне знання, познайомитись з усіма актуальними науками та технологіями, та на основі них мати змогу робити власні висновки. Саме така людина, свідомо та розумово активна, на думку просвітників, здатна змінити себе та світ на краще, просунути його в напрямку прогресу.

Сам Кант вважав, що людство ще досі не живе в просвіщену добу, але лише добу просвітництва. Покладаючись на логіку ідеї прогресу, ми могли б припустити, що сучасність просунулась набагато вперед по відношенню до часів Канта. Але, роздивившись уважно сучасне суспільство, приходимо до протилежних висновків. Так, сучасність ще досі знаходиться у стані просвітництва, але, як не дивно, не наблизилась до доби просвіщення, а віддалилась від неї. Ми ще досі покладаємось на ідею доби Просвітництва про те, що кожна людина має володіти всім актуальним знанням, але маємо все менше шансів втілити це в реальність.

Як зазначалось нами у статті «Від пошуку інформації до втрати особистості: феномен датаїзму»: «у XX столітті технології торкнулись сфери знання та інформації в результаті чого відбувається становлення та розвиток інформаційного суспільства, або «суспільства знань». <...> Із становленням інформаційного суспільства, проблема пошуку та обробки інформації стає однією із найбільш актуальних. Виявляється, що не зважаючи на велику кількість інформації та її доступність, дуже складно визначити її релевантність. Багато зусиль витрачається на розробку алгоритмів пошуку інформації. Інша проблема пов'язана із нездатністю людини до обробки великих масивів даних. [5, с. 100]» Б. Баумгаертнер та Л. Флоріді у статті «Вступ: Філософія інформації» зазначають: «Інформаційна революція глибоко і безповоротно змінила світ у швидкому темпі. Враховуючи її безпрецедентний обсяг, виникли життєвоважливі питання щодо створення, управління та використання інформації. Інформаційна революція принесла величезні переваги та можливості. Однак це випередило наше розуміння її основ та наслідків. Вона порушила концептуальні проблеми, які швидко розширюються, розвиваються та стають дедалі серйознішими. [1]»

Іншими словами, розвиток науки та техніки призводить до формування нового типу суспільства, в якому інформація, можна сказати, утворює окрему реальність. Інформації стає настільки багато, що жодна людина, якими б не були її інтелектуальні здібності, не в змозі навіть бути в курсі всіх подій, а не те, щоб мати змогу все проміркувати. Розвиток раціоналістичного світогляду, частиною якого є і проект Просвітництва, призводить до того, що знання отримують власний вимір існування, та свою логіку розвитку, і чим далі, тим менше зважають на Людину. Ідеї гуманізму та наукового прогресу, які певний час йшли поряд, підтримуючи одна одну, тепер займають протилежні позиції. Людині ще досі потрібні знання, але вона вже не здатна їх опанувати; знанням ще досі потрібна людина, але, перифразуючи Канта, вже не як ціль, не для того, щоб покращити буття людини, а як засіб, для того щоб мати змогу розвиватись нашими зусиллями. Вже майже нема сумнівів, що як тільки інформація отримає змогу відірватись від людини, вона це зробить, і подальша доля людства, в цьому сенсі, дуже сумнівна. Але поки цього не сталося, спробуємо подивитись на сучасний стан справ.

Людство ще досі «вірить» в ідеали Просвітництва, ще досі розвиває та впроваджує освітні проекти, сподіваючись долучити до знань якомога більше

людей. Але ніякі зусилля вже тепер не можуть зробити людину просвіченою. Все, на що здатна сучасна людина, це отримати необхідну інформацію для вирішення поточних справ, або, можливо, більш детально розібратись у якійсь вузькій галузі наукового знання. Так, тепер на допомогу людству приходять інформаційні технології, але що насправді відбувається, коли ми ними користуємось?

Жодна людина не здатна обробляти великі масиви даних. «На допомогу їй приходять алгоритми аналізу даних, але поступово, замість того, щоб давати людині матеріал для роздумів, вони починають самотійно приймати рішення, а отже, проживати життя замість людини. [5, с. 100]» Ольга Гомілко у статті «Суспільство знань як виклик раціональності» звертає увагу на внутрішню суперечливість «суспільства знань», яке, з одного боку, відкриває людині нові можливості, а з іншого – призводить до «регресу людської раціональності [2, с. 26]. Виходить що, користуючись різноманітними технічними засобами отримання інформації, як наприклад, Internet, ми не просто додаємо собі знань, яких нам не вистачає, а отримуємо разом з цими знаннями і певну світоглядну позицію. Отримуючи знання, ми отримуємо вже і певні висновки, і, зважаючи на складність інформаційних систем, вже не маємо змогу продумати все самотійно. Певну частину за нас міркують алгоритми, від яких ми вже не можемо позбутись, як пропонував Кант позбутись від опікунів, що прагнуть подумати за нас. Або ми міркуємо разом з алгоритмами, або інформація, на основі якій ми можемо міркувати, дуже обмежена.

Таким чином, виходить, що розвиток інформації випереджає розвиток наших здібностей до її обробки. Тим не менш, людство все ще прагне контролювати інформаційні потоки, а отже має знаходити певні способи щодо вирішення цієї проблеми. Одним із таких способів є доволі популярна та поширена зараз концепція критичного мислення, яка, на нашу думку, є певної варіацією просвітницьких ідей. Для того, щоб не загубитись в потоці інформації, людина має застосовувати до неї певні алгоритми, якими наділене її мислення, та зрештою, довіряти тільки тому, що було самотійно помірковано.

Концепція критичного мислення виходить з ідей критичного раціоналізму Карла Поппера. «Головна ідея концепції критичного раціоналізму полягає в тому, що пізнання здійснюється не шляхом індукції від окремих спостережуваних фактів до загальних положень (як вважали прибічники класичного емпірицизму і позитивізму) і не шляхом дедукції з найзагальніших самоочевидних і безсумнівних істин чистого розуму (як вважали прибічники класичного раціоналізму), а шляхом проб і помилок, припущень і спростувань, висунення гіпотез і їх раціональної критики. Ця ідея виражається поняттям гіпотетико-дедуктивного методу і передбачає також відмінне від класичного розуміння поняття раціональності. [6, с. 72]»

Отже тепер, згідно Попперу, раціональність полягає не в тому, щоб знати істину, а в тому, щоб мати найбільш підходящі судження відповідно до тієї, чи іншої ситуації. «Єдиною раціональною підставою для того, щоб вважати деяку теорію істинною, є те, що, наскільки ми можемо судити у світлі відомих нам

аргументів, ця теорія є кращою за усі відомі нам альтернативні теорії. [6, с. 75]» Концепція критичного мислення, як універсальний метод аналізу інформації, також заздалегідь враховує неможливість а ні знаходження абсолютної істини, а ні абсолютно чистого логічного мислення. Наш процес міркування завжди відбувається в певній ситуації, із певним набором вихідних даних, і саме з цим ми і маємо працювати – шукати найкраще рішення тут і зараз.

З огляду на вищезгадане, спробуємо простежити, як та чому відбувається перехід від просвітницьких ідей до ідей критичного мислення, і що саме змінюється (або не змінюється при цьому переході)? Просвітництво, в тому числі в особі Імануїла Канта, закликає людину завжди користуватись власним розумом, і всі рішення приймати самотійно, навіть рішення, стосовно питань лікування, або певних економічних чи юридичних питань. На ті часи така задача представляється цілком розумною та, що особливо важливо, здійсненою. Людина доби Просвітництва цілком здатна засвоїти всю актуальну інформацію свого часу і, доречі, самі просвітники, як відомо, доклали чимало зусиль для того, щоб цю інформації до людини донести. Єдине, що вимагається, не бути лінивим, навчатись та не забувати думати самотійно. Знову ж таки, наявний набір знань на той час, цілком може бути поміркований за допомогою одного людського розуму. Отже, проєкт виглядає цілком логічним та здійсненим.

Орієнтуючись на проєкт Просвітництва, людство починає активно навчатись та розвивати науку, що дуже швидко дає результати. Вже у XX столітті відбувається усвідомлення того, що інформації стає настільки багато, що жодна окрема людина не здатна в ній розібратись. Проєкт Просвітництва, принаймні такий, як розумів його Кант, стає нездійсненим. Справа не в тому, що я не хочу самотійно вирішувати проблеми зі своїм здоров'ям, справа в тому, що я не можу це зробити. В будь якому разі людина змушена звертатись до вузьких спеціалістів, оскільки тільки вони, мають (а, можливо, вже і ні) певну повноту інформації з того чи іншого питання. Це стосується будь якій сфери нашого життя – від високої науки та технології, до рішення побутових проблем.

Все, що ми можемо зараз, це міркувати про результати міркувань. В принципі, поки що, ми не відмовились від просвітницьких завдань, ми досі намагаємось навчатись та хоч приблизно розуміти, що відбувається у світі, але робити це у той спосіб, який пропонували просвітники, ми вже не можемо. Щоб задовольнити наші потреби в розуміння інформації, або, скоріше, у розумінні того, що ми щось контролюємо та на щось впливаємо, розгортається концепція критичного мислення. На перший погляд, вона дуже схожа з ідеями Канта – ми користуємось власним розумом, у кожній ситуації міркуємо самотійно. Але є і серйозні відмінності. По-перше, насправді, ми вже не намагаємось знайти істину – постпозитивізм довів, що це неможливо. По-друге, в більшості випадків ми спираємось не на саме знання, а на чийсь думки, або висновки з цього знання. А отже, критичне мислення, є певною надбудовою, знанням над знаннями. Воно дійсно допомагає сучасній людині орієнтуватись у потоці інформації, виконувати різноманітні завдання тощо, але воно вже дуже

далеко від просвітницького ідеалу, якого ми досі прагнемо, навіть не усвідомлюючи цього.

Розумові здібності сучасної людини хоча і є дуже розвинутими, але вони не достатні для того, щоб поміркувати сучасні знання. Людство прагне до міркувань, кожна окрема людина прагне мати власні уявлення про світ, але чим далі, тим менш здійсненою є ця задача. Критичне мислення, як інструмент міркувань, на нашу думку, хоча і є необхідною навичкою сучасної людини, але не може повністю задовольнити потреби аналізу інформаційного потоку. Отже, доходимо висновку, що проєкт Просвітництва є тепер нездійсненим. Критичне мислення, хоча і схоже в певних моментах з просвітницькими поглядами, але, насправді, реалізується в абсолютно інших умовах: в умовах іншого типу раціональності та іншого інформаційного простору.

Людство пристосувалось до теперішньої ситуації, навчилось користуватись перевагами науково-технічного прогресу, задіювати штучні алгоритми. Останнім часом набув популярності ChatGPT, який дозволяє у зручній формі, наближеній до міжлюдського спілкування, отримувати необхідну інформацію. Водночас, «ChatGPT зробив питання щодо співвідношення інтелекту та свідомості, людей та алгоритмів ще більш актуальними. [4, с. 94]» Можливо, в результаті людська раціональність зможе органічно поєднатись зі штучною раціональністю, і тоді, проєкт Просвітництва знову отримає шанс на реалізацію. Але чи буде таке поєднання представлено окремими особистостями, чи змусить людство злитись в єдиний «мислячий організм», це питання майбутнього? Або, можливо, людина знайде у власному організмі ресурси для нового «когнітивного стрибка», та знову зможе міркувати самостійно?

Література:

1. Baumgaertner B. & Floridi L. Introduction: The ePhilosophy of Information. *Topoi*, 2016. – 35. – P. 157-159. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s11245-016-9370-7>.
2. Гомілко О. Суспільство знань як виклик раціональності. *Філософія освіти*, 2015. – 1. – С. 26-37.
3. Кант І. Відповідь на питання: що таке просвітництво? *Всесвіт*, 1989. – 4. – С. 135-138.
4. Кобелева Д.Л. Релігія даних: Chat GPT та доба датаїзму. *STUDIA SLOBOZHANICA: Матеріали всеукраїнської науково-методичної конференції «Слобожанський гуманітарій – 2023»* (Харків, ДБТУ, 6 квітня 2023 р.). – Харків, 2023. – С. 89-97.
5. Кобелева Д.Л., Ніколаєнко Н.М. Від пошуку інформації до втрати особистості: феномен датаїзму. *Антропологічні виміри філософських досліджень*, 2021. – 20 – С. 100-112.
6. Сепетий Д.П. Критичний раціоналізм Карла Поппера: пізнання шляхом проб і помилок, припущень і спростувань. *Гуманітарний вісник ЗДІА*, 2010. – 40. – С. 71-84.